

6 paskaita. Planas

Garsinis kalbos pavidalas

1. Atkarpos (frazės, žodžiai, skiemenys)
2. Smulkiausi vienetai (garsai)
3. Pagrindiniai garsų (balsių ir priebalsių) klasifikavimo aspektai
4. Tonas (priegaidė)
5. Garsų jungimo dėsningumai (skiemens struktūra, garsų sąveika: priebalsių asimiliacija, balsių harmonija)
6. Fonemos ir alofono sąvokos
7. Garsas, fonema, rašmuo (raidė); fonetinė transkripcija

Garsinis kalbos pavidalas

- Apčiuopiamas kalbos pavidalas yra sukuriamas ir suvokiamas mūsų kūno
- **Kalbos padargai** (plaučiai, balsų stygos, burnos ir nosies ertmės, liežuvis, dantys ir kt.) pranešimus paverčia oro virpesiais (garsu)
- **Klausos aparatas** iš oro virpesių padeda atkurti siųstuosius pranešimus
- **Garsinė kalbos forma** – adresantui ir adresatui žinomas **apčiuopiamas kodas**, leidžiantis oru siųsti pranešimus

Garsinis kalbos pavidalas

▣ Svarbiausi garsinio kalbos pavidalo (kodo) aspektai

1. Siunčiamo kodo **atkarpų skyrimas** (segmentacija), tų atkarpų teikiama informacija

2. Kodo **ženklų rinkinys** (kokie garsai, jų ypatybės)

3. Kodo **ženklų jungimo taisyklės** (kaip garsai jungiami)

Garsinis kalbos pavidas

□Garsinio kalbos kodo **atkarpu skyrimas**

1.Frazė – sakinytis, ištartas tam tikra **intonacija** (reiškia predikaciją)

2.Žodis – **kirčio** kontūru atskirtas garsų junginys (žymi objektus, ypatybes ir pan.)

3.Skiemu – mažiausias ritminis garsinio kalbos srauto vienetas (reikšmės neturi)

4.Garsas / fonema – mažiausias garsinis kalbos sistemos vienetas, galintis skirti reikšmę

Garsų atkarpos: frazės

▣ Frazės intonacija žymi ne tik jos ribas, bet ir kai kuriuos modalumo (~ nuosakos) atspalvius

1. Tvirtinamoji (konstatuojamoji):
Jonas suvalgė auksinę žuvelę

2. Klausiamoji (informacijos prašymas):
Jonas suvalgė auksinę žuvelę?

3. Skatinamoji (liepiamoji):
Nevalgyk per daug auksinių žuvelių!

▣ Visi intonacijų tipai gali turėti dar tam tikrus emocinius atspalvius (ironijos, priekaišto, maldavimo, įsakymo ir pan.)

Garsų atkarpos: frazės

□ Frazėje gali būti pabrėžiamas kuris nors žodis. Toks pabrėžimas vadinamas **loginiu frazės kirčiu**

□ **Jonas** suvalgė auksinę žuvelę

□ Jonas **suvalgė** auksinę žuvelę

□ Jonas suvalgė **auksinę** žuvelę

Garsų atkarpos (žodžiai)

▣ **Žodžiai** (kaip garsų atkarpos) žymimi **kirčiais**

▣ **Kirtį**, stipriau išstartą dalį, turi dauguma žodžių (pagal kirčius galime nuspėti žodžių kiekį), plg.:
***P**etras **pa**gavo **auksinę** **žu**velę (4)*

Bet:

▣ **(a)** vienskiemeniai žodžiai linkę prisišlieti prie kitų žodžių ir yra vadinami **klitikais**, plg. (klitikas – *ar*):

▣ *Ar_***su***val*gei **žu**velę?

▣ **(b)** kartais žodžiai turi šalutinį kirtį (ypač sudurtiniai), plg.:

▣ *ke***turi***asde*šimt, *an***tro***polog*ija

Garsų atkarpos (skiemenys)

□ **Skiemu** – **mažiausias ritminis** garsinio kalbos srauto **vienetas**

□ Pagal funkciją skiemenyje kalbų garsus paprastai galima suskirstyti į dvi klases: balsius ir priebalsius

1.Skiemens branduolį (pagrindą, angl. *nucleus*) **gali sudaryti balsiai** (kiek balsių, tiek skiemenų)

2.Skiemens branduolio (pagrindo) **negali sudaryti priebalsiai**, jie tik jungiasi prie balsių

Skiemens struktūra

Išimtys

□ Yra kalbų, kur sklandieji priebalsiai (sonantai) irgi gali sudaryti skiemens branduolį, plg.:

□ čekų *zmrz-li-na* 'ledai', kroatų *prst* 'pirštas'

□ Žinoma kalbų, kurių žodžiuose gali nebūti nei sonantų, nei balsių, plg. (Nuxálk (Bella Coola), Kanada, Britų Kolumbija; šioje kalboje yra ir balsių (*a, i, u*), ir įvairių priebalsių):

□ [p^hs] 'shape, mold; forma'

□ [sk^{wh}p^h] 'saliva; seilės'

□ [q^{wh}t^h] 'crooked; kreivas, kumpas, sulenktas'

□ [ts^hk^ht^hsk^{wh}ts^h] 'he arrived; jis atvyko'

□ Trumpi filmai nuchalkų kalba (nuorodos kurso puslapyje)

Skienens struktūra

- Žymēkime priebalsius *C* (lot. *consonans*), o balsius *V* (lot. *vocalis*). Taip salygiškai galēsime pavaizduoti įvairaus sudētingumo skiemenu struktūras
- Paprasčiausia skienens struktūra (1-2 garsai): *V, CV* (liet. *a-bu*)
- Vidutiniškai sudētinga struktūra (3 garsai): *CCV* ir *CVC* (liet. *sti-pri, pal-tas*)
- Sudētinga struktūra (> 3): (liet. *springs CCCVCCC*)

Garsų rinkinys: balsiai

Pagrindiniai balsių klasifikavimo aspektai (lietuvių kalba, žymėjimas supaprastintas; iš viso skiriama mažiausiai 10 vienetų)

Artikuliacija

1. Eilė (horizontalusis liežuvio poslinkis; angl. *backness*)

- - užpakalinė eilė /u, o, a, ... /
- - priešakinė eilė /e, è, i, ... /

2. Pakilimas (vertikalusis liežuvio poslinkis; angl. *height*)

- - aukšutinio pakilimo /u, i, .../
- - vidutinio pakilimo /è, o, .../
- - žemutinio pakilimo /a, e, .../

Anglų kalbos balsių tarimo rentgenograma (vaizdo įrašas; Ladefoged, *Vowels and Consonants*, 2005, Chapter 12, p. 124 + CD, Filologijos skaitykloje; **balsis /e/ čia vidutinio pakilimo**)

Garsų rinkinys: balsiai

3. Lūpų veikla (lūpos sudėtos apvaliai, atkištos į priekį; angl. *(lip) roundedness*)

- - lūpiniai /u, o, ... /
- - nelūpiniai /a, e, è, i, ... /

4. Trukmė-įtemptumas (kalbos padargai neįtempti / įtempti; angl. *tenseness*)

- - trumpieji-neįtemptieji /a, e, u, i, .../
- - ilgieji-įtemptieji /aː, eː, uː, iː/

- Dar kiti galimi artikuliaciniai balsių požymiai: nosiškumas (*nasality*), fonacija (plg. normali kalba ir šnabždesys) ir kt.
- Neaptarėme: dvigarsių

Garsų rinkinys: priebalsiai

Pagrindiniai priebalsių klasifikavimo aspektai (lietuvių kalba; iš viso skiriami mažiausiai 37 vienetai; NB: galimos ir kitokios klasifikacijos)

1. Tarimo būdas (angl. *manner of articulation*)

- – **sprogstamieji** (angl. *plosives, stops*) /p, b, t, d, k, g, .../
- – **pučiamieji** (angl. *fricatives*) /s, z, š, ž, x, h, f, v, .../
- – **afrikatos** (angl. *affricates*) /ts, tš, dz, dž/ (gali būti laikomos ir sprogstamųjų ir pučiamųjų priebalsių junginiais)
- – **sklandieji** /j', m, n, l, r, .../ (angl. *sonorants*; galima tolesnė smulkesnė klasifikacija)

Garsų rinkinys: priebalsiai

2. Tarimo vieta (angl. *place of articulation*)

- **abi lūpos** (angl. *bilabial*) /p, b, m, .../
- **lūpos, dantys** (angl. *labio-dental*) /v, f/
- **liežuvio priešakis, dantys** (angl. *dental*) /t, d, s, z, .../, (*alveolar*) /š, ž/
- **liežuvio vidurinė dalis, gomurio vidurinė dalis** (angl. *palatal*) /j', k', g', .../
- **liežuvio užpakalinė dalis, gomurio užpakalinė dalis** (angl. *velar*) /k, g, x, h/

Garsų rinkinys: priebalsiai

3. Minkštumas (**palatališkumas**; angl. *palatalisation*)

- - **minkštieji** /b', p', s', z', j', m', .../
- - **kietieji** /b, p, s, z, m, .../

4. Balso stygų veikla (angl. *voicing: voiced, voiceless*)

- - veikia (**skardieji**) /b, d, g, z, ž, h, v, j', m, .../
- - neveikia (**duslieji**) /p, t, k, s, š, x, f/

- Vaizdinė ir garsinė demonstracija (JAV anglų, vokiečių ir ispanų kalbų):

<http://www.uiowa.edu/~acadtech/phonetics/#>

- Priebalsių konstravimas iš požymių: <http://smu-facweb.smu.ca/~s0949176/sammy/> (sprogstamieji, pučiamieji ir nosiniai)

Priegaidė (tonas, angl. *tone*)

- Papildoma balsių ir sklandžiųjų priebalsių (sonantų) ir jų junginių ypatybė
- Dažniausiai apibūdinama kaip garso tono kitimas (pvz.: kritimas, kilimas ar kilimas-kritimas) arba tam tikras nekintamas jo aukštis

Priegaidė (tonas, angl. *tone*)

□ Kinų (mandarinų / dabartinės bendrinės): 4 tonai (šalia jų dar skiriamas ir neutralus balsio tarimas), žr. toliau

□ Dabartinėje lietuvių kalboje visi aiškiausiai skiria (taria ir girdi) dvibalsių ir dvigarsių priegaides:

várna : *vařnas*

láuk : *laũk*

□ rečiau – ilgųjų balsių:

výras : *vỹnas*

kóšė (veiksmas) : *kõšė* (valgis)

šiėnas : *píenas*

Kinų (mandarinų) k. tonai

□ http://www.vowelsandconsonants3e.com/chapter_2.html

□ Tas pats skiemuo *ma*, išstartas skirtingais tonais, žymi skirtingus žodžius: 'mama', 'kanapės', 'arklys / žirgas', 'barti'

• Dar plg.:

- *wěn* (krintantis-kylantis tonas) 'bučiuoti'
- *wèn* (krintantis tonas) 'klausti'

Garsų jungimo dėsningumai: skiemuo

- **Skiemens struktūroje** garsai kalbose jungiami tam tikra tvarka
- Skiemens pagrindą sudaro balsis, todėl belieka nurodyti galimą priebalsių jungimosi tvarką
- Pažymėkime priebalsių klases taip (pagal vieną iš jų tipinių atstovų):
 - S – pučiamieji /**s**, z, š, ž, x, h, f, .../
 - T – sprogstamieji /p, b, **t**, d, k, g, .../
 - R – sklandieji /v, j, m, n, l, **r**, .../
- Pavyzdžiui, priebalsiai lietuvių kalboje prie branduolio (balsio) gali jungtis tik taip (žinoma, kiekvienas iš narių gali būti praleistas, bet tvarka išliks):
STR-V-RTS (*spr-i-ngs*)

Priebalsių asimiliacija (supanašėjimas)

balso stygų veikla, plg.:

- [*dirps*] /*dirbs*/
- [*sugdamas*] /*sukdamas*/

- **tarimo vieta**, plg.:
- [*tvarščių*] /*tvarsčių*/ (liežuvio priešakinis dantinis *s* virto liežuvio priešakiniu alveoliniu *š*)
- [*usienis*] (< [*ussienis*] < [*ušsienis*]) /*užsienis*/ (liežuvio priešakinis alveolinis *ž* suduslėjo (> *š*), po to įgavo dantinę artikuliaciją: *š* > *s*)

Garsų jungimo dėsningumai: sąveika

▣ **Balsių harmonija** (afikso balsiai keičiasi priklausomai nuo šaknies balsių, į juos tam tikru aspektu supanašėja)

▣ plg. **turkų** daugiskaitos postfiksą *-ler/-lar*: *-ler* po priešakinės eilės balsių, *-lar* po nepriešakinės eilės balsių:

▣ *tren-ler* 'traukiniai', bet *banka-lar* 'bankai'

▣ plg. **suomių** vidaus vietininko postfiksą *-ssä / -ssa*: *-ssä* po priešakinės eilės balsių, *-ssa* po nepriešakinės eilės balsių:

▣ *talo-ssa* 'namie, name',

bet *kylä-ssä* 'kaime', *venee-ssä* 'valtyje'

Reikšmingi garso kodo požymiai

▣ Kalbos sraute pasitaiko įvairių garsų ir jų variantų. Kaip nustatyti, kas yra reikšminga kodo dalis, o kas – „pašaliniai triukšmai“?

▣ **Garsas laikomas reikšmingu** (savarankišku) kalbos kodo nariu, **jei** pavyksta įrodyti, kad jis **gali skirti reikšmę** (žodžio ar jo formos). Tokie garsai vadinami **fonemomis**

Reikšmingi garso kodo požymiai

□ Liet. garsai:

□ /k/ ir /g/ laikomi fonemomis, nes *karas* : *garas*

□ /t/ ir /d/ t. p., nes *tarė*, *darė*

□ /uː/ ir /u/ t. p., nes *namų* : *namu*

□ Kita vetus, plg. suom. k., kur neskiriami duslieji ir skardieji priebalsiai (/b/ ir /g/ tik naujuose skoliniuose, /d/ tik priebalsių kaitose), rus. k., kur neskiriami ilgieji ir trumpieji balsiai (kitais tarant, minėtieji garsų požymiai tose kalbose neatlieka skiriamosios funkcijos)

Reikšmingi garso kodo požymiai

Kaip matyti iš pavyzdžių, norint išsiaiškinti, ar tiriami garsai yra fonemos (reikšmingi garso kodo nariai), žiūrima, ar panašiomis sąlygomis (panašiuose žodžiuose, jų formose) jie gali skirti reikšmę

Jeigu gali, tos sąlygos vadinamos **kontrastine** (opozicine) **distribucija**

Dar plg.: liet. /p/ : /b/, nes *kapo* : *kabo*,
/š/ : /s/, nes *šakų* : *sakų* ir t. t.

Reikšmingi garso kodo požymiai

Tokiuose testuose naudojamos minimaliai (vienu) garsu besiskiriančios žodžių ar jų formų poros vadinamos **minimaliosiomis poromis**

Jei pavyksta išsiaiškinti, kad tiriamas garsas būna vienoks vienomis aplinkybėmis, o kitoks – kitomis, jis vadinamas **fonemos variantu (alofonu)**, o tos aplinkybės – **papildomąja distribucija**

Panagrinėkime kelis pavyzdžius

Reikšmingi garso kodo požymiai

Liet. fonema /n/ turi du **alofonus**:

- gomurinį [ŋ] / [_k,g] (pozicijoje prieš [k, g])
- dantinį [n] kitais atvejais
- garsas [ŋ] lietuvių kalboje nėra fonema (reikšmingas garsinio kodo narys), nes negali skirti reikšmės

Kitoje kalboje garsas [ŋ] gali turėti fonemos statusą (bus minimalių porų, kur skirsis reikšmė), plg.

- anglų (a) *sin* /sin/ 'nuodėmė' : (to) *sing* /sinj/ 'dainuoti'

Reikšmingi garso kodo požymiai

□ Jei tiriamas garsas negali tam tikroje kalboje skirti reikšmės ir negalima nustatyti jo distribucijos, jis laikomas **laisvuuoju** (fakultatyviniu) **variantu**

□ Liet. k. priebalsių ilgumas neskiria reikšmės (nebent kartais perteikia emocijas), plg.:

labai (*noriu*) : ***llabai*** (*noriu*)

([l] ir [ll] laikomi laisvaisiais variantais, nes juos kode visada galima vartoti nevaržomai, laisvai, savo nuožiūra)

□ Kitaip yra suomių kalboje: ilgieji ir trumpieji priebalsiai gali būti laikomi fonemomis (reikšminiais garsinio kodo nariais), nes gali skirti reikšmę, plg.:

tuli 'ugnis' : ***tulli*** 'muitas, muitinė'

Užduotis: fonemos ir alofonai

▣ Nustatykite, kas yra garsai [h] ir [ʔ] tagalu k. (Filipinai): dvi atskiros fonemos ar vienos fonemos variantai (alofonai); jei alofonai, kokiose pozicijose jie būna?

1.kahon `dėžė`

2.hariʔ `karalius`

3.ʔumagos `tekėti`

4.ʔari `nuosavybė`

5.kaʔon `atnešti`

6.humagos `dažyti`

Užduočių (šios ir tolesnės) šaltinis: O'Grady et al.,²⁸
Contemporary Linguistics, 2001: 119–120

Užduotis: fonemos ir alofonai

Nustatykite, kas yra tagalų k. garsai [**d**] ir [**r**]: dvi atskiros fonemos ar vienos fonemos variantai (alofonai); jei alofonai, kokiose pozicijose jie būna?

1.datiŋ `atvykti`

2.dami `iekis`

3.dumi `purvas`

4.daratiŋ `atvyks`

5.mandurukot `kišenvagis`

6.daraʔiŋ `skūsis`

7.marumi `purvinas`

8.marami `daug`

9.daʔiŋ `skūstis`

Garso kodo santykis su raštu

- Raidės dažnai gali atspindėti fonemas (reikšminius elementus), bet ne visada jų kiekis sutampa, plg.:
 - lie. *girdžiu* (7 raidės) /g'/ /i/ /r'/ /ž'/ /u/ (5 f.)
 - angl. *thought* (7 raidės) /θ/ /ɔ:/ /t/ (3 f.)
- Fonemas įprasta rašyti tarp pasvirų skliaustų
- Stengiantis tiksliai atspindėti tariamus garsus, gali būti naudojamos ir **fonetine transkripcija**, kur žymimos ne fonemos, o garsai. Tokie užrašai pateikiami tarp laužtinių skliaustų, plg. lie.:
 - /lángas/ (fonologinė transkripcija)
 - [lá.ŋgas] (fonetinė transkripcija)

Garso kodo santykis su raštu

Fonetinė transkripcija

- **Tarptautinė:**

- IPA (*International Phonetic Alphabet*)
- <http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/ipachart.htm>
!

- **Konkrečios kalbotyros tradicijos**

- Palyginkite (žodis *strėlė*):

- tradicinė lietuvių kalbotyros: [š̂t̂r̂ė̂l̂ė̂]
(kartais priebalsių minkštumas žymimas ir apostrofu, plg. anksčiau)
- IPA: [ʃ̺t̺r̺eː]eː]

Literatūra ir kt.

- *Kalbos konstruktorius*, 77–92 (fonetika ir fonologija)
- Trumpos vaizdo paskaitos kurso puslapyje (fonetikos skyrelyje, žr. didesnėmis raidėmis)
- Kita seminarų ir savarankiškai pasirinkta literatūra šiomis temomis:
 - Pagrindinės fonemų klasės (balsiai ir priebalsiai)
 - Garsų sąveika
 - Skiemens sandara
 - Prozodijos reiškiniai
 - Fonemos ir alofonai, jų nustatymas